

BERGAMA'DA PARMAKLI VE LONCA MESCİTLERİ

Bozkurt Ersoy (*)

Bergama'da 1398-99 yıllarında Ulu Cami ile başlayıp, batı etkilerinin yaygınlaştığı XIX. yüzyıla kadar uzanan, geniş bir zaman diliminde inşa edilerek farklı dönemlerin özelliklerini yansıtan mimari eserlerin, bugüne kadar yeterince incelenmediği görülmektedir. Bu nedenle Bergama'daki Türk Mimari Eserleri konusunda bir süre önce başladığımız ve halen devam eden çalışmalarımız içinde, burada yayınlamayı düşündüğümüz Parmaklı ve Lonca Mescitleri ilgi çekici iki örneği oluşturmaktadır.

Parmaklı Mescit

Şadırvanlı Cami'den Ulu Cami'ye giden yol üzerindedir. Pencerele-
rindeki demir parmaklıklar nedeniyle bu adla anıldığı söylenmektedir (1).

Yapının kare planlı, tek kubbeli kübik bir harimi ile kuzeyinde bir son cemaat yeri ve minaresi vardır (Şek. 1, 2) (Res. 1).

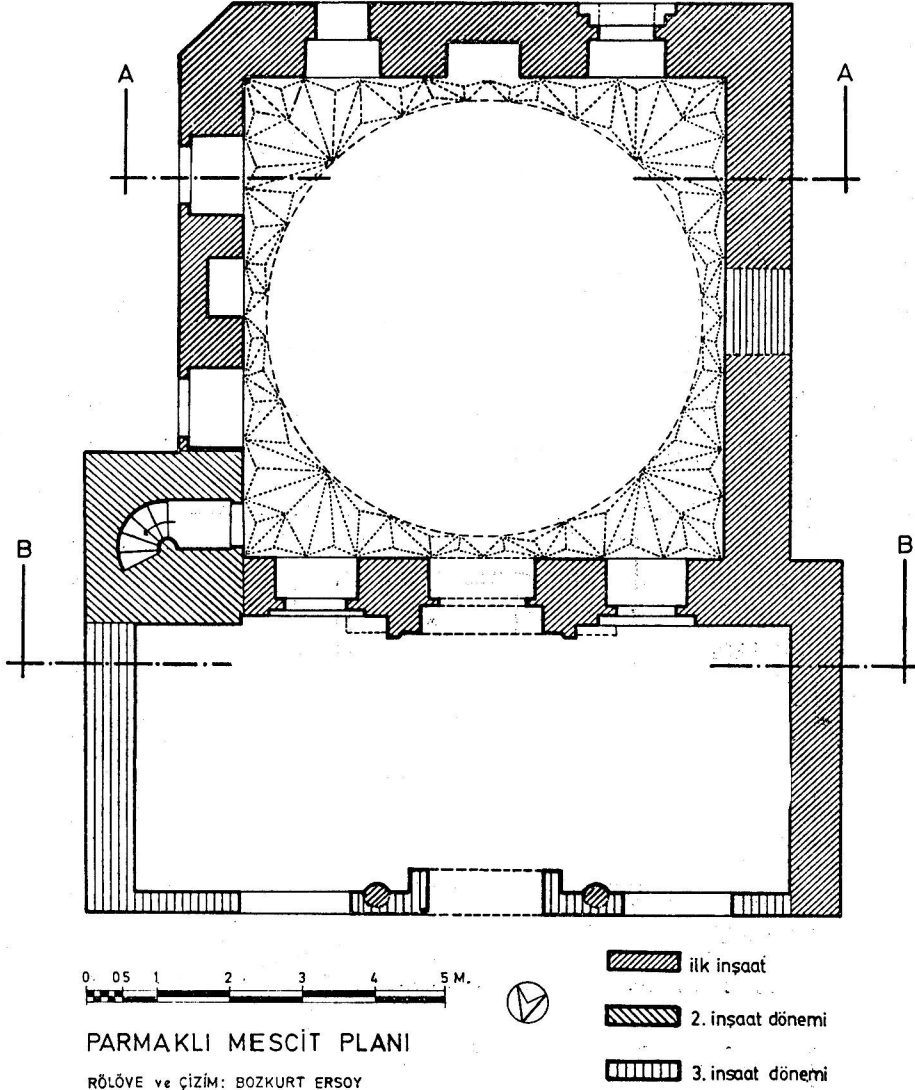
Yapı malzemesi olarak duvarlarda tuğla ve kaba yonu taş kullanılmıştır. Duvarlar ile örtü sistemi arasında bir sıra kirpi saçak, son cemaat yeri ve minare kürsüsü dışında yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır. Harim kubbesi sekizgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Örtü sistemi kiremitle kaplanmıştır. Güneybatı ve güneydoğu köşeleri pahlanmıştır.

Yapının batı cephesi kütleli bir görünüme sahiptir. Cephenin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri batı duvarının, harim duvarına nazaran yetmiş santimetrelik bir çıkıntısı vardır. Batı duvarı ortasında, sonradan örülerek kapatılmış sivri kemerli bir açıklık yer almaktadır.

Güney cephede, kubbe eksenine göre simetrik bir düzenleme görülür. Bu cephede yer alan dört adet dikdörtgen pencere açıklığından büyük olan ikisi altta, daha küçük ölçüdeki diğer ikisi ise üstte yer alır. Alt-taki iki pencereden doğudaki, mermer söveye tutturulmuş demir şebe-

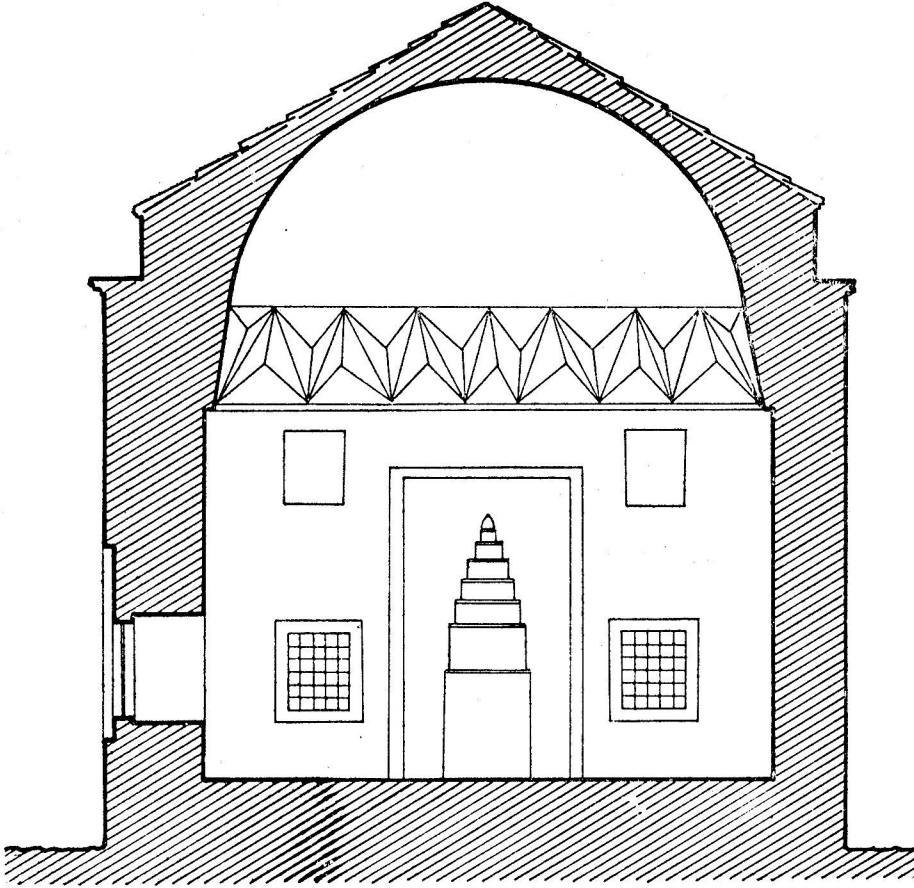
(*) Ege Üniv. Ed. Fak., Arkeoloji-Sanat Tarihi Böl. Araştırma Görevlisi

(1) Bkz. O. Bayatlı, *Bergama Tarihinde Türk İslâm Eserleri*, İstanbul, 1956, s. 24.

Şek. 1

BERGAMA'DA PARMAKLI VE LONCA MESCİTLERİ

0 05 1 2 3 4 5 M.

PARMAKLI MESCİT A-A KESİTİ (V.G.M. Arşivinden)

Şek. 2

kelere sahiptir. Sivri kemerli pencere alınlığı duvar yüzeyine nazaran içerlektir. Sivri kemerin üst kesimi, bir sıra tuğla ile örülmüş, dikdörtgen bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve ile kemer arasında kalan köşelikler, yatay ve dikey üçlü gruplar halinde yerleştirilen tuğlalarla süslenmiştir. Üst sıradaki iki küçük pencerenin söveleri yoktur. Tuğla ile örülmüş sivri kemerli birer alınlığa sahiptirler. Alınlıkların yüzeyi sonradan sıva ile örtülmüştür. Alt sıradaki iki pencerenin tuğla dikdörtgen pencerelerinde görülen bozulma, üst sıradaki pencerelerin alt kenarlarının bir miktar indirildiğini göstermektedir. Alt sıradaki iki pencereden batıdaki, doğudaki ile aynı düzene sahiptir. Ancak bu pencerelerin mermer sövesi zamanla yok olduğu için, alınlığın alt kesimine ahşap bir atkı yerleştirilmiştir. Alttaki pencerelerin dikdörtgen çerçeveleri arasında, mermer üzerine işlenmiş, dikdörtgen şekilli devşirme bir madalyon görülmektedir.

Doğu cephesinin alt kesimine iki büyük pencere açılmıştır. Güney cephesindekilerle aynı düzene sahip bu pencerelerde gözlenen tek değişiklik, kemerleri çevreleyen bordür içindeki süslemelerdir (Res. 2).

Doğu, batı ve güney cephelerinde duvarlar, altta kaba yonu taş, üstte ise bir sıra tuğla, bir sıra kaba yonu taş almasıdır.

Kuzeydoğu köşesinde yer alan minare kürsüsü harim duvarına nazaran bir çıkıntı oluşturmaktadır. Son cemaat yerinin doğu kesimine sonradan inşa edilen duvar, minare kürsüsüne bitişmektedir. Kürsünün, pencere alınlık kemerinin bir bölümünü kapatması ve üst kesiminde tuğla hatılların harim duvarındaki gibi tek sıra değil, üç sıra tuğladan oluşması minarenin harimle aynı zamanda inşa edilmediğini göstermektedir. Minare gövdesi tamamen yıkılmış olduğundan, kürsünün üstü bir çatıyla kapatılmıştır. Cephelerde olduğu gibi burada da alt bölüm kaba yonu taşla, üst bölüm ise tuğla-taş alması olarak inşa edilmiştir.

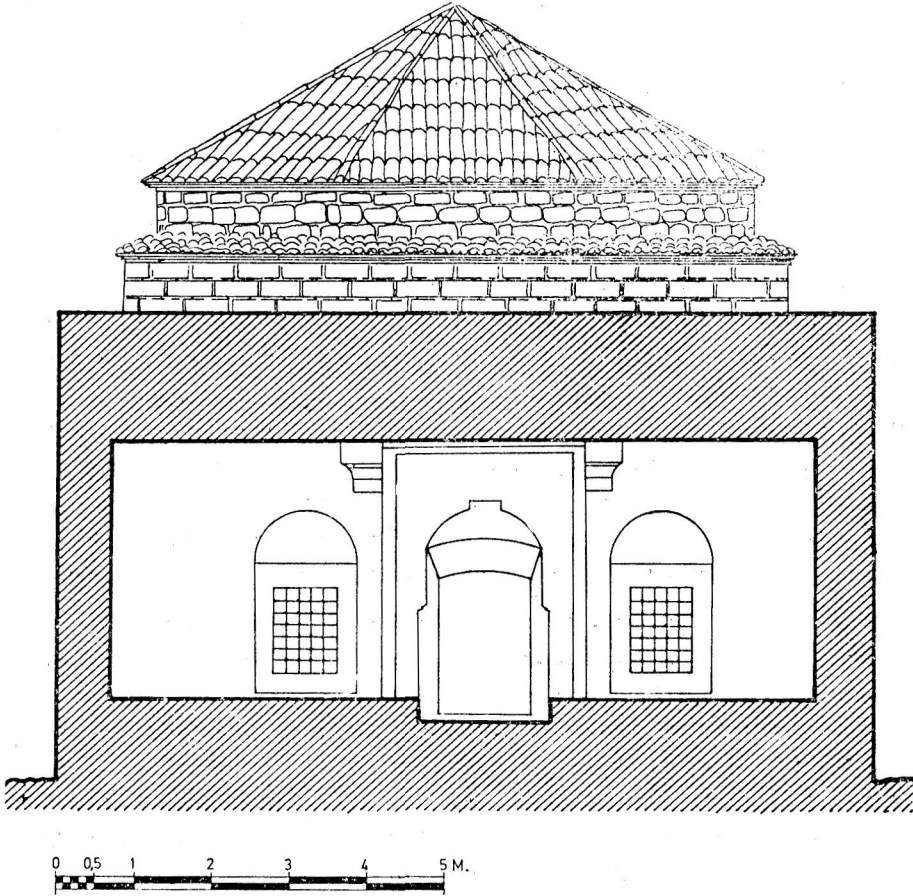
Son cemaat yeri doğu duvarının kürsüye bittiği kesimde, tuğla ile örülmüş bir kemer parçası seçilmektedir (Res. 3). Gerek bu kemer parçası, gerekse son cemaat yeri doğu duvarı ile minare kürsüsü arasındaki malzeme farkı, bu duvarın sonradan inşa edildiğini düşündürmektedir. Kuzeyde bir payeye veya sütuna oturması gereken bu kemer, son cemaat yerinin minare kürsüsüyle aynı zamanda inşa edildiğini, ancak daha sonraki bir onarımda bugünkü şeklini aldığını göstermektedir. Kaldı ki; son cemaat yeri kuzey duvarına içten bakıldığında, kapının iki yanında, duvara gömülü iki mermer sütun görülmektedir. Ayrıca harime girişin iki yanındaki kemer konsollarının bu sütunlarla aynı hizada bulunması

BERGAMA'DA PARMAKLI VE LONCA MESCİTLERİ

yıkılan son cemaat yerinin kubbelerle örtülü olması gerektiğinin kanıtıdır.

Son cemaat yerine giriş, kuzey duvarına açılan düz atkılı bir kapıyla sağlanmıştır. Kapının iki yanında ve üstünde birer pencere yer alır. Pencerele basit birer dikdörtgen şeklindedir. İçten düz ahşap tavanlı olan bu mekânın zemini, kapının iki yanında birer seki ile yükseltilmiştir. Duvarlar badanalıdır.

Son cemaat yeri kapısı ile aynı eksen üzerinde yer alan harim girişi basık bir kemerle örtülüdür. İki yanda profilli konsollara oturan, Bursa kemeri şeklinde bir kavsaraya sahiptir (Şek. 3), (Res. 4). Basit bir silmeden oluşmuş dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınan taçkapı, kesme taştandır. Yakın dönemde beyaz yağlı boyayla boyanmış, derzler siyah kon-

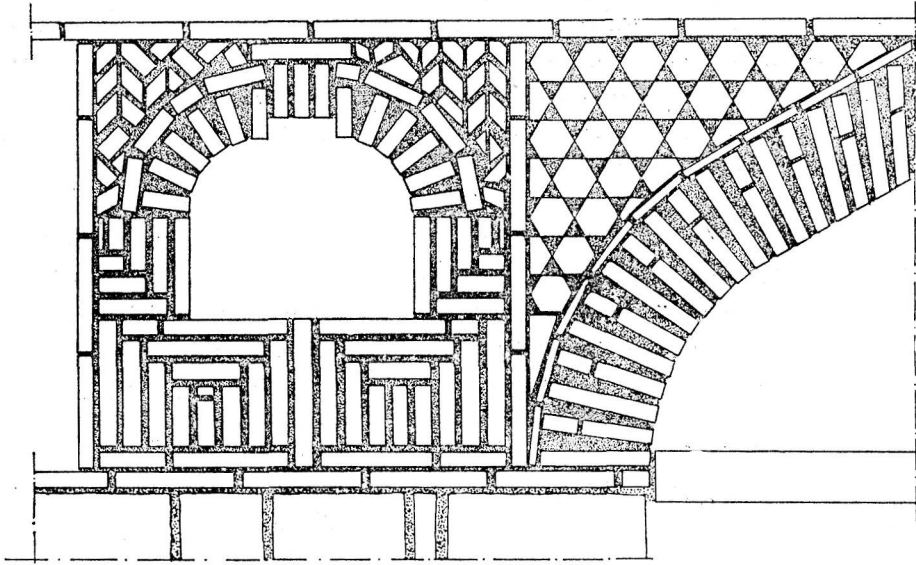
PARMAKLI MESCİT B-B KESİTİ (V.G.M. Arşivinden)

Şek. 3

turlar çekilerek belirtilmiştir. İki yanında yuvarlak kemerli birer pencere yer alır.

Toplam sekiz pencereyle aydınlanan harim bir kubbeye örtülüdür. Kubbe yuvarlağına geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Pencere harime bakan yüzleri dikdörtgen birer açıklık şeklindedir. Kubbe iç yüzeyi, geçiş unsurları ve duvarlar badanalıdır. Alçı mihrap mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Hafif çıkıntılı çerçevesi çok sadedir. Dikdörtgen çerçevenin yüzeyi yağlı boyayla boyanmıştır. Doğ. u duvarındaki iki pencerenin arasında dikdörtgen bir niş yer alır. Basık kemerli minareye giriş kapısı doğu duvarının kuzey ucuna yerleştirilmiştir. Mihrabın sağında yer alan batı duvarına bitişik minber demir iskelet üzerine ahşap kaplanarak yapılmıştır. Yakın zamanda inşa edilmiş olmalıdır.

Yapıda mevcut süslemeler güney ve doğu cephelerinde görülen tuğla duvar süslemelerinden ibarettir. Doğ u cephesindeki iki pencerenin üst kesiminde yer alan çerçevelerin içi yanaşık derzli üçgen/altıgen motifleri ile doldurulmuştur. İki çerçeve arasında kalan panonun içinde ise tuğlalarla oluşturulmuş dekoratif bir Bursa kemeri görülmektedir. Kemer köşelikleri balıksırtı zigzaglarla doldurulmuştur (2) (Şek. 4).

PARMAKLI MESCİT doğu cephe tuğla süslemesi

Şek. 4

(2) Tuğla ile meydana getirilmiş benzer süslemeler için bkz. A. Batur, «Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine», *Anadolu Sanatı Araştırmaları II*, İstanbul, 1970, s. 135-210.

BERGAMA'DA PARMAKLI VE LONCA MESCİTLERİ

Eserin çeşitli dönemlerde ilâveler ve onarımlar gördüğü yapı malzemesindeki farklılıklardan anlaşılmaktadır. Minare ile kubbeli bir son cemaat yeri yapıya sonradan ilâve edilmiştir. Saptayamadığımız bir tarihte yıkılmış olan son cemaat yerinin üç tarafı XX. yüzyıl başlarında duvarla örülerek kapatılmıştır. Harimin güneyini ve batısını çeviren hazire bugün mevcut değildir (3).

Yapının inşa kitabesi yoktur. Çalışmalarımız sırasında yapıyla ilgili bir vakfiye ve arşiv kaydına da rastlamadık. Bu nedenle tarihlemeye yardımcı olabilecek tek veri, duvar kaplamalarında görülen süslemeler ile yapı malzemesidir. Bu süsleme ve inşaat özellikleri dış cephelerde görülen tek sıra tuğla ile tek sıra taş almalı duvar, pencere üstlerindeki üçgen/altıgen motifleri, tuğlaların dikey ve yatay olarak kullanılmasıyla elde edilen süslemeler, tuğla ve taşın yanaşık derzli örülmesi ve tek sıra kirpi saçaktan ibarettir. Tek sıra taş ve tek sıra tuğla ile örülmüş almalı duvara, düzenli ve hiç aksamayan bir şekilde ilk olarak Edirne Sarıca Paşa Camii (838/1434)'nde rastlamaktayız (4). Duvar kaplamalarında tuğla ile oluşturulmuş üçgen/altıgen motifleri XIV. yüzyıl ikinci çeyreği ile XV. yüzyılın son çeyreği arasındaki tarihlerde örneğin Bursa'da Timurtaş Paşa Camisi (1404) (5), Bedrettin Camisi (1443) (6), Selçuk Hatun Camisi (1450) (7) ve Kanberler Camisi (1459) (8) gibi eserlerde görülmektedir. Tuğlaların dikey ve yatay olarak kullanılmasıyla elde edilen süslemelerin benzerlerine ise XIV. yüzyılın ikinci çeyreği ile XV. yüzyılın son çeyreği arasında örneğin İznik Nilüfer Hatun İmaret (1388-1389) (9) pencere alınlığında, Bursa İbni Bezzaz Camii (XV. yüzyıl başları) (10) batı cephesi pencere alınlığında, Bursa İbrahim Paşa Camii (XV. yüzyıl ilk çeyreği sonları) (11) güney cephesi ortasındaki panoda, Bursa Muradiye Medresesi (1425-1426) (12) pencere alınlığında ve avlu revakı üst duvarında rastlamaktayız. Ayrıca yanaşık derzli duvar örgü-

(3) O. Bayatlı, *a.g.e.*, s. 25 de hazirenin kaldırıldığını belirtmektedir.

(4) A. Batur, *a.g.m.*, s. 155.

(5) *Ay.m.*, s. 150-151.

(6) *Ay.m.*, s. 157-158.

(7) *Ay.m.*, s. 159.

(8) *Ay.m.*, s. 160-161.

(9) Y. Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I*, İstanbul, 1979, s. 593, resim 639.

(10) *Ay.es.*, s. 258, resim 138.

(11) *Ay.es.*, s. 261, resim 143.

(12) *Ay.es.*, s. 283, resim 176; s. 285, resim 180.

sünün XIV. yüzyıl ikinci çeyreği ile XV. yüzyıl üçüncü çeyreği arasındaki tarihlerde; tek sıra kipri saçığın ise XV. yüzyıl ikinci çeyreği ile XV. yüzyıl ortaları arasındaki tarihlerde yoğun bir şekilde kullanıldığı gözlenmektedir (13).

Bütün bu verilerin ışığı altında yapının, yaklaşık olarak XV. yüzyıl ortalarına tarihlenebileceğini düşünüyoruz.

Lonca Mescidi

Cafer Çelebi, Divanhızır, Semerciler, Sarıhoca Mescidi adlarıyla da anılır (14). Bergama Müftülük binasının karşısındadır.

Yapının kare planlı, tek kubbeli bir harimi, batıda yine tek kubbeli bir son cemaat yeri ve bir minaresi vardır (Şek. 5), (Res. 5).

Yapı malzemesi olarak duvarlarda tuğla ve kaba yonu taş kullanılmıştır. Duvarlar ile örtü sistemi arasında iki sıra kirpi saçak, yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır. Kasnaklarda ise üç sıra kirpi saçak yer almaktadır. Harimi ve son cemaat yerini örten kubbelerin kasnakları sekizgendir. Çatı kiremitle örtülmüştür.

Yapının batı cephesi dükkânlarla, doğu cephesinin tamamı ile kuzey ve güney cephelerinin bir bölümü ise evlerle kuşatılmıştır. Harimin güney ve doğu cephelerinde altta ve üstte ikişer, kuzey cephesinde ise altta bir, üstte iki pencere açıklığı yer alır. Üst sıradaki pencereler düz atkılı, kareye yakın açıklıklardır. Üst pencerelere göre daha büyük olan dikdörtgen şekilli alt pencereler, tuğla ile örülmüş sivri kemerli birer alnlığa sahiptirler. Doğü cephesindeki alt pencereler sonradan örülmüştür.

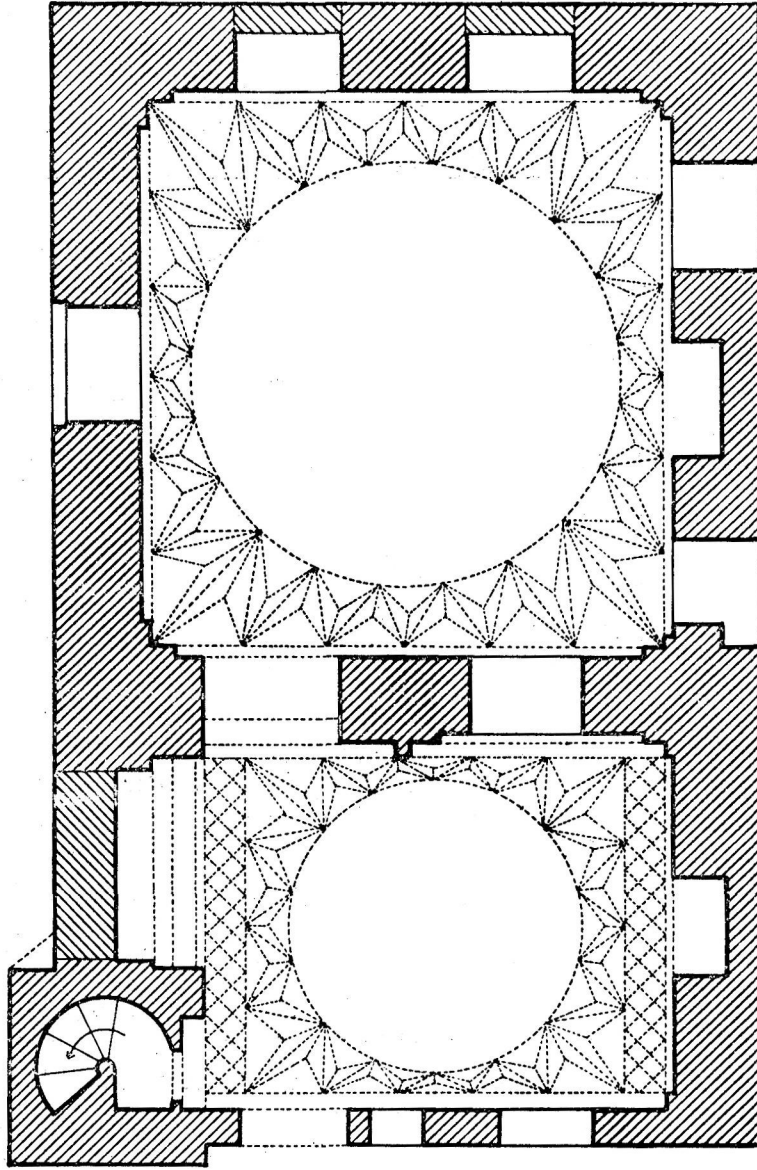
Kuzey, güney ve doğu cephelerinde duvarlar, bir sıra tuğla bir sıra kaba yonu taş almasıdır. Alt sıradaki pencere kemerinin tepesi ile üst sıradaki pencerelerin alt kenarı arasına üç sıra tuğladan oluşan bir hatıl inşa edilmiştir.

Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesine kübik minare kürsüsü yerleştirilmiştir. Minare kürsüsünün çıkıntısı ile harimin kuzey duvarı, alt kesimde bir dik açı oluşturacak şekilde birleşmektedir. Bu küçük girinti, duvarın üst kesiminde doldurulmuştur. Bu dolgunun alt kesimde yapılmamış olması, son cemaat yerine açılan ve bugün örülerek kapatılmış olan bir giriş kapısının varlığına bağlanabilir. Silindirik minare gövdesi

(13) A. Batur, a.g.m., s. 208 den sonraki tablo ve metin içindeki ilgili yapılar.

(14) O. Bayatlı a.g.e., s. 26.

BERGAMA'DA PARMAKLI VE LONCA MESCİTLERİ

0 0,5 1 2 3 4 5 M.

LONCA MESCİDİ PLANI

RÖLÖVE ve ÇİZİM: BOZKURT ERSOY

 XV. yy. ortaları
 geç dönem

Şek. 5

kısa bir pabuç üstünde yükselmektedir. Pabucun üst kısmında ve şerefe altında birer bilezik mevcuttur. Bilezikle şerefe arasında kalan bölüm, profilli kademelerle genişleyerek korkuluğa kadar yükselmektedir. Petek, sivri bir külahla son bulmaktadır. Minarenin kürsüden sonraki bölümlerinin, 1955 senesinden sonra yapıldığı bilinmektedir (15). Kürsüde malzeme olarak tuğla ve kesme taş kullanılmıştır. Örgü sisteminde, taş sıraları arasında üçlü tuğla hatıllar görülmektedir. Kesme taşlar arasına da ikişer adet dikine tuğla yerleştirilmiştir.

Aynı örgü sistemi son cemaat yerinin batı cephesinde de kullanılmıştır. Bu cephede tuğladan, dekoratif bir Bursa kemeri cepheyi hareketlendirmiştir. Bu kemer içerisine, yine tuğladan yayvan bir sivri kemer inşa edilmiş ve bu kemer içine de basık kemerli üç adet pencere yerleştirilmiştir.

Son cemaat yerine giriş, batı duvarının kuzey köşesine yakın bir yerden açılan düz atkılı bir kapıyla sağlanmıştır. Zemin kapının sağ yanında bir seki ile yükseltilmiştir. Dikdörtgen planlı bu bölüm üstten tek kubbeye örtülmüş, fakat mekanın dikdörtgen oluşu ve bu alanın kareye indirgenmesi zorunluluğu sorun yaratmıştır. Bu sorun kuzey ve güneye eklenen üçer sıra kirpi saçak ve Türk üçgenleriyle giderilmiştir (Res. 6). Duvarlar badanalıdır. Mihrap kavsarası, mukarnas dilimleri gibi görünen, altı yatay sıra halinde düzenlenmiş çıkıntılarla doldurulmuştur. Ancak, üçgen kesitli, konsol benzeri bu kesimler son derece basit bir yapıya sahiptir. Bu haliyle mihrap nişinin ilk yapıdan kalma olmadığı veya büyük ölçüde değişiklik geçirdiği izlenimi edinilmektedir. Mihrap duvarının batı köşesinde görülen üzengi taşı, bu duvarda bir sağır kemer bulunduğunun kanıtıdır. Duvarın tümü sonradan mihrapla birlikte yenilenmiş olmalıdır (Res. 7). Dikdörtgen bir kapı boşluğu içinde yer alan sivri kemerli minare girişi, son cemaat yeri kuzey duvarının batı ucuna yerleştirilmiştir. Minare girişinin yanında farklı seviyelerde iki adet Bursa kemeriyle örtülmüş derince bir niş bulunmaktadır (Res. 8). Kemerlerden yüksek olanının üzengi taşları sade bir şekilde profillendirilmiştir. Nişin daha dar olan dip kısmı, ikinci Bursa kemeriyle örtülüdür. İki kemer arasında boşluk vardır. Bu durumu ile daha alçakta kalan ikinci kemerin bir kapı açıklığını örttüğü ve açıklığın sonradan doldurulduğu düşünülebilir. Bu duvarın dış yüzündeki örgünün düzensizliği

(15) Ay.yer.

BERGAMA'DA PARMAKLI VE LONCA MESCİTLERİ

ve duvarın minare kürsüsü ile bitiştği köşenin, altta dik açı oluşturacak şekilde bırakılmış olması da bu düşüncemizi desteklemektedir.

Son cemaat yeri kapısı ile aynı eksen üzerinde yer alan harim girişi, dikdörtgen bir açıklık olup sivri kemerli bir kavsarayla örtülüdür. Kavsara içinde, kemer karnına bitişik, basamak şeklinde kademeli, simetrik bir süsleme görülmektedir. Kapının güneyinde, sivri kemerli bir alınlığa sahip dikdörtgen bir pencere yer alır.

Harim, yarım küre şekilli bir kubbeyle örtülüdür (Res. 9). Kubbe yuvarlağına geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Harime açılan pencerelerden üst sıradakiler kareye yakın, alttakiler ise sivri kemerli alınlıklara sahip dikdörtgen açıklıklar şeklindedir. Doğu duvarının alt kesiminde iki pencere kapatılarak birer niş haline getirilmiştir (res. 10). Kubbe geçiş unsurları ve duvarlar badanalıdır. Duvar köşelerine «L» profilli dolgular inşa edilmiştir. Alçı mihrap mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir (Res. 11). Mihrap kavsarası, profilli ve üstte üçgen şeklinde tamamlanan bir çerçeveye kapatılmıştır. Kavsara ve kuşatma kemeri yağlıboya ile boyanmıştır. Mihrabın sağında yer alan ahşap minber çok basit ve süslemesizdir.

Harim ve son cemaat yeri duvarları, yerden yaklaşık birbuçuk metre yüksekliğe kadar fayansla kaplanmıştır. Taban tuğla iken üstüne sonradan tahta döşenmiştir (16).

Yapının inşa kitabesi yoktur. Yapıyla ilgili bir vakfiye ve arşiv kaydına da rastlamadık. Eserin Cafer Çelebi tarafından yaptırılmış olabileceğinin tahmin edildiği söyleniyorsa da (17) yaptığımız araştırmalarda bu şahsın kimliği, hangi yıllar arasında yaşadığı ve yaptırdığı eserler konusunda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Bu nedenle eserin tarihlenmesi için elde mevcut tek veri duvar malzemesi ve bu malzemenin kullanılış şekli ibarettir. Afife Batur'un alması duvarla ilgili incelemesinde (18) 1333-1787 tarihleri arasında değişik merkezlerde inşa edilen altmışüç yapı ele alınmış ve yapı malzemesinin kullanılış şekline göre

(16) Ay.yer.

(17) O. Bayatlı (ay. yer), yapının eski adının **Cafer Çelebi Mescidi**, yeni adının Lonca Mescidi olduğunu söylemektedir. Buna bağlı olarak s. 27 not 1 de Cafer Çelebi'nin Çukurhan, çarşı ve Lonca Mescidi'nin bânisi olabileceği belirtilmektedir.

(18) A. Batur, a.g.m., s. 135-210.

kronolojik bir değerlendirmeye gidilmiştir. Bu değerlendirmede bizi ilgilendiren b6l6mler ř6yle 6zetlenebilir: Yapı malzemesi olarak tař, XV. y6zyılda yer yer kesme tař eşliğinde moloz ve kaba yonu olarak, XVI. y6zyılda genellikle d6zg6n, 6zenli ve kesme olarak kullanılmıştır (19). XV. y6zyıl ortalarına kadar, almaşık duvarlara daima tuğla kirpi saćaklar eşlik etmiştir. Zamanla tuğla malzeme 6nce kornişlerde, sonra da saćaklarda yerini tařa bırakmıştır (20). XIV. y6zyıl minarelerinde k6rs6 taştan yapılmış, XV. y6zyılda kesme tař kaplama almaşık duvar 6rg6s6ne d6n6řm6ř, minare k6rs6s6n6n duvarla aynılaştığı g6zlenmiştir (21).

Lonca Mescidi'nin almaşık dış duvar kaplamasında yer yer kesme tař ile kaba yonu tař kullanılmıştır. Saćaklar tuğla kirpi saćaktır ve minare k6rs6s6 almaşık olarak yapı duvarının 6rg6s6yle b6t6nleşmektedir.

Bu durumda Afife Batur'un çalışmasına dayanarak yapının XV. y6zyıl sonundan daha geçe tarihlenemeyeceği anlaşılmaktadır. Bergama'nın 1361 yılında Osmanlı egemenliğine girdiği, kitabesi bilinen en eski yapının 1399 tarihli Ulu Cami olduğu g6z6n6nde tutulursa, Lonca Mescidi'nin XV. y6zyıl ortalarına tarihlenebileceği s6ylenabilir.

(19) Ay.m., s. 188.

(20) Ay.m., s. 202.

(21) Ay.m., s. 204.